

Andrea Mariani

<https://orcid.org/0000-0002-8118-0634>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wybielony książę? Kilka uwag na temat biografii Hieronima Floriana Radziwiłła (1715–1760)*

Paweł Gad, *Hieronim Florian Radziwiłł (1715–1760) – ofiara czarnej legendy?*, Warszawa–Belle-rive-sur-Allier: Wydawnictwo DiG/Edition La Rama, 2022 (Fasci Radziviliani 3), s. 359, ISBN 978-83-286-0166-6.

Zarys treści

Celem niniejszego artykułu recenzyjnego jest uzupełnienie najnowszej biografii Hieronima Floriana Radziwiłła (1715–1760). Jej Autor Paweł Gad w przekonujący sposób obala tezę, jakoby bohater był okrutnikiem i szaleńcem, wskazując, że jego zachowania – aczkolwiek niekiedy specyficzne – mieściły się w akceptowanym kanonie dla przedstawicieli osiemnastowiecznej magnaterii. Skupiając się na życiu rodzinnym księcia, jego aktywności politycznej, pasjach i rozrywkach, Autor pominął inne istotne zagadnienia, takie jak jego działalność gospodarcza, religijność i relacje z różnymi grupami wyznaniowymi. Opierając się na źródłach rękopiśmiennych niewykorzystanych przez Autora, recenzent potwierdza i rozszerza obraz księcia rysowany na kartach biografii. Słabą stroną recenzowanej książki jest wybiórcze wykorzystywanie dorobku historiograficznego i niestaranne przygotowanie maszynopisu do druku.

Abstract

The present scientific review supplements the latest biography of Hieronim Florian Radziwiłł (1715–1760). Its author, Paweł Gad, convincingly refutes the thesis that the Lithuanian aristocrat was a fool and a sadist, as previously argued by many historians. He shows that Radziwiłł's behaviour, although peculiar, fitted into the acceptable standard of the Polish-Lithuanian magnates of the eighteenth century. The biography focuses on Hieronim's family life, political activity, passions, and cultural interests while downplaying other issues, such as his economic activity, religiosity, and relationship with various confessions. Based on manuscript sources unknown to Paweł Gad, the reviewer confirms and broadens the aristocrat's picture that emerges from his biography. The weakness of the reviewed book is the omission of various publications and careless editing.

---

* Niniejszy artykuł powstał dzięki finansowaniu NCN w ramach grantu pt. „Inwentarze kolegium jezuitskiego w Słucku oraz domu trzeciej probacji w Nieświeżu – opracowanie i edycja źródłowa” (nr projektu 2019/35/B/HS3/00311).

Słowa kluczowe: Hieronim Florian Radziwiłł, Radziwiłłowie, Wielkie Księstwo Litewskie, XVIII wiek, biografistyka

Keywords: Hieronim Florian Radziwiłł, Radziwiłł family, Grand Duchy of Lithuania, 18th century, biographies

Biografistyka cieszy się w ostatnich latach niezmiennym zainteresowaniem wśród polskich badaczy¹. W ten właśnie nurt wpisuje się biografia Hieronima Floriana Radziwiłła autorstwa dr. Pawła Gada. Publikacja stanowi zmodyfikowaną wersję rozprawy doktorskiej, przygotowanej pod kierunkiem prof. Aleksandry Skrzypietz i obronionej 19 lutego 2019 r. na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jak wskazuje tytuł, Autor stawia sobie za cel skorygowanie czarnej legendy otaczającej księcia, która wpisuje się w szerszy dyskurs historiograficzny zarzucający magnaterii odpowiedzialność za upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Autor odnosi się z nieskrywaną sympatią do swojego bohatera, zestawiając poglądy zawarte w dziewiętnasto- i dwudziestowiecznej historiografii z zachowanymi źródłami archiwalnymi, spośród których pierwszoplanową rolę odgrywa korespondencja należąca do zespołu Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (nr 354), przechowywanego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Analizowany materiał pozwala stwierdzić, że wbrew poglądom wielu wcześniejszych badaczy Hieronim Florian Radziwiłł nie był okrutnikiem i sadystą, choć wyróżniał na tle osiemnastowiecznej magnaterii.

Bohaterem książki jest nietuzinkowa postać – Hieronim Florian Radziwiłł, urodzony 4 maja 1715 r. najmłodszy syn kanclerza wielkiego litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła (1669–1719) i Anny Katarzyny z Sanguszków (1676–1746). Choć był właścicielem pokaźnego majątku, składającego się oprócz Białej na Podlasiu również z tzw. dóbr neuburskich, nie doczekał się krzesła senatorskiego, kończąc swoją karierę na urzędzie chorążego wielkiego litewskiego. Hieronim Florian nie brał czynnego udziału w życiu politycznym, zajmował się natomiast swoimi pasjami: polowaniami, teatrem i muzyką oraz świetnie wyposażoną milicją prywatną. Magnat był trzykrotnie żonaty, najpierw z podskarbianką nadworną litewską Teresą Sapieżanką, potem z wojewodzianką pomorską Magdaleną z Czapskich, a na końcu z wojewodzianką czernihowską Anielą z Miączyńskich.

¹ Zob. przykładowo T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) – wojewoda wileński*, Warszawa 2000; W. Kłaczewski, *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław 2002; M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584): działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008. Prężnie rozwijający się obszar badawczy stanowi biografistyka kobieca: B. Popiołek, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996; W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746): działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000; A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama: Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008; J. Pietrzak, *Księżna dobrodziejka, Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1634–1694)*, Warszawa 2016.

Pierwsze dwie małżonki uzyskały stwierdzenie nieważności małżeństwa, trzecia zaś owdowiała na skutek śmierci księcia 17 maja 1760 r. Ponieważ Radziwiłł nie doczekał się potomstwa, schedę po nim otrzymał starszy brat – Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” (1702–1762), a następnie jego syn – Karol Stanisław „Panie Kochanku” (1734–1790).

Autor szkicuje czarną legendę Radziwiłła (s. 9), któremu dotychczasowa historiografia zarzucała okrucieństwo, sadyzm, a nawet objawy choroby umysłowej. Punktem wyjścia dla nieprzychylnych księciu badaczy były jego relacje z kolejnymi małżonkami. Dlatego Autor rzetelnie rekonstruuje życie rodzinne bohatera, któremu poświęca pierwszy, najobszerniejszy rozdział książki. Z kolei drugi rozdział dotyczy aktywności publicznej magnata, trzeci zaś jego zamiłowań. Układ książki jest zasadniczo przejrzysty i przemyślany. Jedynie rozdział trzeci może budzić zastrzeżenia jako mniej spójny tematycznie. Oprócz podrozdziałów rzeczywiście omawiających pasje bohatera, takie jak myślistwo, wojskowość, kolekcjonerstwo, muzyka i teatr, znajdujemy też jeden zatytułowany *Diariusze*, w przypadku którego można odnieść wrażenie, że Autor umieścił w nim wszystko to, co nie pasowało do innych tematów. Luźnie powiązane z pasjami księcia są również podrozdziały *Instrukcja wychowawcza czy Instrukcja organizacji wsi*, poświęcone tekstom o charakterze użytkowym należącym do spuścizny piśmienniczej księcia. Taka konstrukcja rozdziału jest jednak akceptowalna, jeśli traktuje się diariusze i instrukcje jako wyraz zamiłowań literackich bohatera. Przyjęty układ książki pozostawia niewiele miejsca na dwa istotne zagadnienia – religijność i działania księcia na polu gospodarczym, odnośnie do których Autor formułuje jedynie kilka pobieżnych uwag. W kwestii religijności Paweł Gad podkreśla np. rzekomą niechęć magnata do jezuitów oraz jego zainteresowanie egzorcyzmami i zabobonami. Nie próbuje jednak odtwarzać jego relacji z instytucjami kościelnymi. Podobna uwaga dotyczy gospodarki dóbr, którą Autor analizuje na podstawie instruktarza, bez porównywania zawartych tam przepisów z inwentarzami majątków i korespondencją najważniejszych oficjalistów.

Choć wykorzystana literatura jest wystarczająca dla analizy materiału źródłowego, niektóre braki wpływają na interpretację poszczególnych zjawisk. Na ogół Autor posiłkuje się pracami polskich autorów, pomijając znaczący dorobek historiografii białoruskiej. Mowa tu przede wszystkim o badaniach Andreja Macuka nad życiem politycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej² oraz Mikołaja Volkaūa nad twierdzami radziwiłłowskimi³. Natomiast twórczość Ljudmiły

² Zob. m.in. А. Мацук, *Барацьба магнацкіх групак у Вялікім княстве Літоўскім (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010; *ідет*, *Грамадска-палітычнае жыццё Вялікага Княства Літоўскага ў часы бескаралеўя 1733–1735 гг.*, Мінск 2020.

³ М. Волкаў, *Новый замок в Слуцке, в: Оборонительные сооружения Европы и Восточной Пруссии: изучение, вопросы консервации, реставрации и возможности использования:*

Rubleuskiej – poetki i dziennikarki, która jest jedyną białoruską autorką cytowaną przez Autora – aktualnego stanu badań nie odzwierciedla. Również polska historiografia nie została w pełni wykorzystana. W materii polowań Autor nie powołuje się na artykuł Jerzego Kowalczyka poświęcony zabawom myśliwskim Hieronima Floriana⁴. Na łowiectwo Paweł Gad spogląda jako na zabawę i rodzaj ćwiczenia żołnierskiego, pomijając wątki ideologiczne, polegające na uwypuklaniu kontroli władcy nad naturą, oraz zmiany zachodzące pod wpływem wzorców zachodnioeuropejskich w praktyce myśliwskiej epoki saskiej, które przejawiały się w rozpowszechnianiu się sposobu polowania *par force*. Na uwzględnienie tych aspektów pozwoliłoby szersze korzystanie z literatury przedmiotu, która obejmuje artykuły Jacka Staszewskiego⁵, Tadeusza Bernatowicza⁶ i niżej podpisanego⁷. Istotną rolę w budowaniu wizerunku magnata odgrywał też program ikonograficzny rezydencji. Omawiając działalność budowlaną Hieronima Floriana, Autor powinien odnieść się do monografii Tadeusza Bernatowicza *Mitra i buława*, która analizuje przebudowę rezydencji w Białej⁸. Kolejna luka dotyczy zagadnień wojskowych. Radziwiłłowskimi korpusami kadetów zajmował się Marek Jan Bączkowski⁹. Omawiając powstanie chłopów w starostwie krzyczewskim, Autor nie korzystał z artykułu Mariana Lecha¹⁰. Przydatna byłaby też monografia Tomasza Ciesielskiego na temat armii koronnej w latach 1717–1763¹¹, co zresztą zostało już wskazane przez recenzenta rozprawy doktorskiej – Mariusza Sawickiego¹². W szerszym

---

сб. *матерю шестой междунар. конф.*, Калининград 2011, s. 37–53; *idem*, *Слуцкая цытадэль XVII–XVIII ст.*, „Беларускі Гістарычны Агляд” 19, 2012, s. 32–66.

⁴ J. Kowalczyk, *Zwierzynce i zabawy myśliwskie Hieronima Floriana ks. Radziwiłła*, w: *Łowiectwo w tradycji i kulturze. Międzynarodowe Sympozjum*, Pułtusk 1994, red. J. Kiryjow, Warszawa 1995, s. 115–118.

⁵ J. Staszewski, *Obyczaj łowiecki w czasach saskich*, w: *ibidem*, s. 69–79.

⁶ T. Bernatowicz, *Ogrody do zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzynce czasów saskich wokół Warszawy*, w: *Królewskie ogrody w Polsce. Materiały sesji naukowej, Warszawa 10–11 maja 2001 roku. The Royal Gardens in Poland. Conference Materials, Warsaw, May 10–11, 2001*, red. M. Szafrąńska, Warszawa 2001, s. 265–288.

⁷ A. Mariani, *O XVIII-wiecznych praktykach łowieckich w świetle diariusza księcia Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, w: *Europejskie tradycje łowieckie (Tom wydany z okazji III Międzynarodowego Kongresu Kultury Łowieckiej zorganizowanego z okazji 90-lecia Polskiego Związku Łowieckiego w Jachrance w dniach 30 VIII – 1 IX 2013 roku)*, red. T.J. Żuchowski, Warszawa 2013, s. 67–75.

⁸ T. Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011, s. 299–301.

⁹ M.J. Bączkowski, *Akademia rycerska w Nieświeżu i radziwiłłowskie korpusy kadetów w XVIII wieku*, „Wiek Oświecenia” 10, 1994, s. 17–50.

¹⁰ M.J. Lech, *Powstanie chłopów białoruskich w starostwie krzyczewskim (1740 r.)*, „Przegląd Historyczny” 51, 1960, nr 2, s. 314–327.

¹¹ T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.

¹² M. Sawicki, *Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Pawła Gada Hieronim Florian Radziwiłł – życie prywatne i publiczne, napisanej pod kierunkiem dr hab. Aleksandry Skrzypietz*, http://www.wns.us.edu.pl/images/Gad_-_Sawicki.pdf, s. 6 (dostęp: 30 XII 2022).

kontekście Autor nie odwołuje się do biografistyki dotyczącej Radziwiłłów. Jedyną cytowaną publikacją tego typu jest biografia Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej pióra Wandy Karkucińskiej¹³. Ze względu na znaczenie, jakie dokonania wcześniejszych pokoleń miały dla późniejszych przedstawicieli rodu, należałoby przywołać jako materiał porównawczy biografie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” Tomasza Kempy¹⁴ i Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej Jarosława Pietrzaka¹⁵. Wybiórczo potraktowano też literaturę dotyczącą religijności księcia. W tej kwestii powołano się jedynie na artykuł Doroty Weredy o patronacie Radziwiłłów nad Kościołem unickim (s. 175–176)¹⁶, pomijając liczne publikacje Karoliny Stojek-Sawickiej na temat udziału duchownych katolickich w życiu Radziwiłłów¹⁷. Pominięto również wątek patronatu książęcego nad Kościołami ewangelickimi i prawosławnym, który katolicki książę musiał sprawować jako właściciel dóbr neuburskich¹⁸. Odrębne zagadnienie, powiązane zarówno z gospodarką, jak

¹³ W. Karkucińska, *op. cit.*

¹⁴ T. Kempa, *op. cit.*

¹⁵ J. Pietrzak, *op. cit.*

¹⁶ D. Wereda, *Patronat wyznaniowy Radziwiłłów z Białej nad Cerkwią unicką w XVIII wieku*, w: *Radziwiłłowie: obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 237–246.

¹⁷ K. Stojek-Sawicka, *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Wrocław 2011; *eadem*, *Duchowieństwo parafialne w życiu rodu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne. Filologia Klasyczna” 56, 2008, nr 2, s. 129–155; *eadem*, *Duchowna klientela Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2006, s. 397–416; *eadem*, *Duchowni katolicycy w roli prywatnych nauczycieli i wychowawców na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII w.*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 45, 2006, s. 209–230; *eadem*, *Duszpasterstwo i opieka religijna na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość” 2006, nr 105, s. 163–188; *eadem*, *Fundacje dewocyjne Radziwiłłów nieświeskich w XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 55, 2007, nr 1, s. 33–49; *eadem*, *Fundacje dominikańskie Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, w: *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej*, red. A. Markiewicz, M. Miławicki, Kraków 2009, s. 257–270; *eadem*, *Jezuici w życiu dworu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, w: *Nad społeczeństwem staropolskim: Kultura, instytucje, gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 429–446; *eadem*, *Mecenat artystyczny Radziwiłłów nieświeskich nad sztuką sakralną w XVIII wieku*, w: *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: *Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku*, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 307–332; *eadem*, *Między bezpieczeństwem z zagrożeniem. Radziwiłłowie w życiu i świadomości duchowieństwa katolickiego w XVIII wieku*, w: *Cor hominis. Wielkie namiętności w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2007, s. 439–455; *eadem*, „Pro remedio animae”. *Fundacje mszalne Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 99, 2008, nr 3, s. 411–427; *eadem*, *Troski i radości w życiu duchownych na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII w.*, „Nasza Przeszłość” 2008, nr 110, s. 261–277; *eadem*, *Znaczenie ekonomiczne i organizacyjne klasztorów katolickich w życiu i działalności rodu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 66, 2006, s. 89–110.

¹⁸ *Eadem*, *Pogranicza religijne – Radziwiłłowie nieświescy wobec prawosławnych i protestantów w czasach saskich*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 26, 2006, s. 29–51.

i z relacjami wyznaniowymi, stawowi postawa księcia wobec Żydów. Odnośnie do tego tematu należałoby skorzystać ze studiów Teresy Zielińskiej¹⁹, Adama Kaźmierczyka²⁰, Adama Tellera²¹ i Marii Cieśli²².

Dzięki odmiennej perspektywie badawczej na uzupełnienie wizerunku magnata pozwoliłyby również pominięte prace literaturoznawcze. Dotyczy to zarówno rozdziału o korespondencji Hieronima Floriana i Magdaleny z Czapskich zawartego w książce *Staropolska miłość* Alojzego Sajkowskiego²³, jak i nowszych publikacji Elżbiety Wichrowskiej poświęconych genezie diarystyki intymnej w Polsce XVIII w.²⁴ oraz Iwony Maciejewskiej, która dogłębnie zajmowała się dziariuszem księcia, w tym też jego nieopublikowanymi częściami²⁵. Literaturoznawcza analiza spuścizny piśmienniczej księcia umożliwiłaby zweryfikowanie autorskich stwierdzeń na temat osobowości księcia oraz pogłębioną interpretację występujących w źródłach sformułowań, które często zależały od konwencji epistolarnej lub zabiegów autokreacji stosowanych w tekstach autobiograficznych.

W bibliografii nie obeszło się bez usterek. Przykładowo: dziewiętnastowieczna edycja *Volumina legum* została wymieniona wśród opracowań pod nazwiskiem

¹⁹ T. Zielińska, *Kariera i upadek żydowskiego potentata w dobrach radziwiłłowskich w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 98, 1991, nr 3, s. 33–49.

²⁰ A. Kaźmierczyk, *Niepokorny pleban, neofita i „bluźnierczy” Żydzi w radziwiłłowskich Wiżunach*, w: *Miscellanea res Polonorum, Brittanorum ac Judaeorum illustrantia*, red. J. Basista, A. Kaźmierczyk i in., Kraków 2015, s. 251–264.

²¹ A. Teller, *Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania. The Jews on the Radziwiłł Estates*, Stanford 2016.

²² M. Cieśla, *Najniższy podnózek i wierny poddany – czyli o przedstawicielach żydowskich elit ekonomicznych na dworach magnackich (przypadek braci Ickowiczów)*, w: *Spoleczeństwo staropolskie*, t. 5, red. I. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, Warszawa 2018, s. 279–291.

²³ A. Sajkowski, *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiątek*, Poznań 1981, s. 263–280.

²⁴ E. Wichrowska, *Tvoja śmierć. Początki dziennika intymnego w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku*, w: A. Ostrowski, *Życie najlepszej żony opisane przez czulego jej małżonka dla kochanych dzieci oraz Dziennik moich uczuć, czyli elegia serca*, red. E. Wichrowska, Warszawa 2012.

²⁵ I. Maciejewska, „Białogłowy dokazują, czego chcą”, czyli o sztuce przekonywania i pochlebstwa (listy Konstancji i Magdaleny z Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła), w: *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, Kraków 2015, s. 263–271; eadem, „Pan i Absolut serca” – obraz ukochanego(?) mężczyzny w listach Magdaleny z Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła, w: *Współczesny i dawny obraz mężczyzny w literaturze i kulturze*, red. L. Mariak, J. Rychter, Szczecin 2016, s. 140–151; eadem, *Intrygujący trójgłos – małżeństwo Magdaleny i Hieronima Floriana Radziwiłłów w świetle listów Konstancji z Gnińskich Czapskiej*, „Napis” 23, 2017, s. 39–52; eadem, *Feta, fajerwerk i proza życia w świetle dziariusza Hieronima Floriana Radziwiłła*, w: *W kręgu rodziny epok dawnych – rytmy życia, rytmy codzienności*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sidorska, M. Gadocha, Kraków 2018, s. 115–125; eadem, *Rola dziariusza Hieronima Floriana Radziwiłła w edycji listów Magdaleny z Czapskich Radziwiłłowej*, „Prace Literaturoznawcze” 4, 2016, s. 255–267; eadem, *Niespełnione marzenie o potomku Magdaleny i Hieronima Radziwiłłów. Jak opisać bolesny problem*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 29, 2020, nr 2, s. 97–113.

wydawcy Jozafata Ohryzki (s. 348), mimo że należałoby ją umieścić wśród źródeł opublikowanych. Muzykolożka Irena Bieńkowska jest niekiedy wymieniona poprawnie (s. 12 i 328), a niekiedy jako Iwona (na s. 330 i w indeksie osób). Z kolei Hanna Dymnicka-Wołoszyńska, autorka wielu radziwiłłowskich biografów w *Polskim słowniku biograficznym*, jest uporczywie podawana jako Dymnicka-Wołoszańska. Nie zawsze dane bibliograficzne podane są poprawnie. Przykładowo nie udało się zidentyfikować podanej przez Autora publikacji Ljudmiły Rubleuskiej pt. *Rycerze i damy Białorusi* (Mińsk 2013). Zapewne chodziło tu o wydanie rosyjskojęzyczne²⁶. Powołując się na badania dziewiętnastowiecznego kryminologa włoskiego Cesarego Lombroso, Autor przytacza tytuł i stronę internetową Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, pomijając informację, że praca została wydana w Warszawie w 1891 r., w przekładzie Jana Ludwika Popławskiego (s. 347). Nieścisłości występują też w przypisach. Na przykład artykuł Katarzyny Brzeziny jest wskazany na s. 332 pod skróconym tytułem *Gabinet osobowości*, choć powinno być *Gabinet osobliwości*²⁷. W przypadku źródeł rękopiśmiennych występują rozbieżności między przypisami a bibliografią. Na przykład jednostka Lituania 49 z Archivum Romanum Societatis Iesu jest podana poprawnie w tekście (s. 84), a w bibliografii bez wskazania zespołu (s. 341). Z kolei w przypadku jedynej wykorzystanej jednostki archiwalnej z zespołu Geheimes Hausarchiv z Bayerisches Hauptstaatsarchiv w Monachium liczba działu 326 jest podana w bibliografii jako sygnatura, a sygnatura 1205 jako numer karty (s. 15, 341).

Autor przeprowadził rozległą kwerendę źródłową w dwunastu archiwach i bibliotekach krajowych lub zagranicznych na terenie Niemiec, Francji, Białorusi, Ukrainy i Litwy. Najważniejszą instytucją dla badanego tematu jest Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, gdzie skorzystano przede wszystkim z korespondencji wymienianej przez członków rodu radziwiłłowskiego (Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dz. IV). Ukazanie księcia w szerszej perspektywie wymagałoby jednak głębszego penetrowania działu V (Listy domów obcych), zawierającego m.in. listy oficjalistów książęcych, z którego przytoczono zaledwie cztery sygnatury. Dodatkowo można było poszerzyć kwerendę na działy VIII (Akta dotyczące duchowieństwa), XVII (Akta starostw i ekonomii), XXII (Akta dotyczące się sług i rzemieślników Domu Ks. Radziwiłłów) i XXIII (Dokumenty do dóbr służące). Spośród źródeł drukowanych powinny się znaleźć jeszcze panegiryki powstałe zarówno za życia bohatera, jak i po jego śmierci²⁸ oraz kazanie

²⁶ L. Рублевская, *Рыцари и дамы Беларуси: исторические очерки*, Минск 2013.

²⁷ K. Brzezina, *Gabinet osobliwości Hieronima Floriana Radziwiłła w Białej*, „Studia Podlaskie” 7, 1997, s. 5–20. Tej samej autorki należałoby również zacytować późniejszy tekst: K. Brzezina-Scheuerer, *Miedzy wiarą a wiedzą. Zainteresowanie księcia Hieronima Floriana Radziwiłła naturą i medycyną*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 46, 2018, nr 3, s. 89–107.

²⁸ Oprócz wspomnianych przez Autora panegiryków wydanych z okazji pierwszego ślubu (s. 81) zob. też *Radius Illustrioris Promethei in lapide Celsiss. Principis Hieronimi Radziwiłł [...] honore et*

pogrzebowe jezuitę Wawrzyńca Rydzewskiego, który stanowi swoiste podsumowanie dokonań księcia²⁹. Dodatkowo warto było wykorzystywać niewydany fragment diariusza Hieronima Floriana, obecnie przechowywany w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie³⁰, oraz opracowane przez Włodzimierza Dworzaczka materiały dotyczące rodu Czapskich z Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk³¹.

Publikację okraszają dwie ryciny – portret magnata i szkic z trasy jego polowania – oraz trzy tabele, ukazujące odpowiednio: szyfry wykorzystywane w korespondencji między Hieronimem Florianem a Magdaleną Czapską, awanse urzędnicze Radziwiłłów oraz urzędy ministerialne koronne i litewskie w epoce saskiej. Przejrzystość wywodu wymagałaby wyraźnego wskazania źródeł danych umieszczonych w tabelach. Ponadto ze względu na ich obszerność należałoby rozważyć ich umieszczenie na końcu tomu jako aneksów.

Wątpliwości budzi sposób prowadzenia narracji. We wstępie Autor deklaruje, że „każda część rozpoczyna się przedstawieniem najpoważniejszych zarzutów stawianych Hieronimowi Florianowi przez historiografię z zachowaniem chronologicznej kolejności przywoływanej literatury” (s. 15). Badacz postępuje zgodnie z tym założeniem, przytaczając obszerne cytaty kosztem właściwego wywodu. Mało przekonująca jest tu argumentacja: „taki układ pozwoli pokazać, że pewne opinie i zarzuty stawiane Radziwiłłowi wynikają z bezkrytycznego powtarzania przez autorów prac zarzutów, które pojawiły się” (s. 15). Uwaga ta jest oczywista, gdy bierze się pod uwagę sposób powielania mitów historiograficznych. O ile opisany sposób prowadzenia narracji jest wybaczalny w przypadku rozprawy doktorskiej, o tyle w książce nie powinien występować, gdyż sprawia wrażenie kompilacji³². Streszczenie poglądów wcześniejszych autorów, ewentualnie w podrozdziale poświęconym czarnej legendzie Radziwiłła, byłoby rozsądniejszym rozwiązaniem, choć wymagałoby większego wysiłku badawczego. Wrażenie, jakoby książka nie została wystarczająco dopracowana w stosunku do rozprawy doktorskiej,

---

gloria Antenatorum, umbras ad vitam reascendens in prima Dignitatis Capitanealis luce in Collegio Premysliensi Soc Jesu adoratus, Leopoliae 1737; In funere [...] Hieronymi Radivilii [...] quas Ei Cels. Princeps Michael Radivilius [...] honorifice tamquam germano fratri persolvi iussit oratio tertio nonas septembris Anno 1760 Nomine totius Provinciae Masoviae ac Collegii Slucensis Soc. Jesu, Nesvisium 1760; Viri fortis et boni Civis mortem Patria deplorans sive de laudibus Hieronymi Floriani Radziwiłł [...] oratio funebris ad leniendam doloris acerbiteratem Celsissimae Familiae inter exequiarum solennia oblata a provincia Lituana Soc. Jesu [...] Anno 1760 Kal. sept., Vilnae 1760.

²⁹ W. Rydzewski, *Kazania przygodne*, Wilno 1768, s. 194–225.

³⁰ Muzeum Zamku Królewskiego w Warszawie (depozyt), Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. 100, Radziwiłł Hieronim Florian, Diariusz zacząty od roku 1746.

³¹ Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Materiały historyczno-genealogiczne do rodziny Czapskich, Seria II i III, sygn. 1548.

³² Na to zwrócił uwagę wspomniany już recenzent pracy doktorskiej, M. Sawicki, Recenzja rozprawy doktorskiej, http://www.wns.us.edu.pl/images/Gad_-_Sawicki.pdf, s. 2 (dostęp: 30 XII 2022).

sprawiają też niektóre fragmenty, w których Autor rozważał kwestie dobrze znane z literatury przedmiotu. Przykładowo: podrozdział pt. *Pobyt w Mannheimie* rozpoczyna się czterostronicową dygresją (s. 39–44) na temat losów schedy po Bogusławie Radziwiłł. Owo wprowadzenie powinno być zasadniczo krótsze, zwłaszcza w przypadku monografii naukowej ukazującej się w serii wydawniczej poświęconej Radziwiłłom. Prawdopodobnie od czasów powstania rozprawy doktorskiej nie zostały ponownie sprawdzone odnośniki do stron internetowych, których daty dostępu sięgają 2017 lub 2018 r. Zdziwiałoby również uwzględnienie bibliografii w indeksie osób.

Niezrozumiałe są zasady transkrypcji osiemnastowiecznych źródeł rękopiśmiennych, choć w tej sprawie powinna w zasadzie obowiązywać instrukcja Kazimierza Lepszego³³. Niekiedy cytaty zawierają błędy³⁴. Pojawiają się też usterki w cytatach pochodzących ze źródeł drukowanych, szczególnie w wyrazach łacińskich³⁵. Weryfikację tych cytatów utrudnia fakt, że nie zawsze właściwie wskazano numer strony (przyp. 88 na s. 178, przyp. 303 na s. 212). Ponadto zdarza się, że Autor wtrąca własne słowa do fragmentu źródłowego bez żadnego ich wyróżnienia (np. w pierwszym cytacie na s. 179). Okazjonalnie można zauważyć błędy ortograficzne w tekście głównym (*karząc* zamiast *każąc*, s. 263). Do kategorii usterek językowych zalicza się też używanie przydomka „Rybeńko” bez odmiany (s. 114). Zdarzają się nieścisłości w identyfikacji osób i miejsc (np. wspomniany na s. 210 „starosta bobrujski Łopott” to Michał Bykowski Łopott). Z kolei obóz pod Dreznem, do którego Hieronim Florian udał się podczas pobytu w Saksonii latem 1730 r. (s. 35), stanowił element uroczystości zorganizowanej pod Zeithain w celu ukazania potęgi Augusta II. Imprezę uświetniały nie tylko musztry, ale też fajerwerki, spektakle teatralne, a nawet upieczenie 1800-kilogramowej rolady³⁶.

³³ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.

³⁴ Przykładowo na s. 211 zapis „ustuiscy w Drobných lewiect” powinien brzmieć: „wszyscy w drobnych leciech”. Trudności ze zrozumieniem cytatów przysparza też niezastosowanie zmodernizowanej interpunkcji, tak jak na s. 217: „w pilnych publicznych interesach wyprawiłem pocztę do Litwy z kopyii pan moreyk przybył, który czynił relacje...”. Tymczasem powinno być: „W pilnych publicznych interesach wyprawiłem pocztę do Litwy. Z Kopysi Pan Mozeyko przybył, który czynił relacje...”.

³⁵ Przykładowo na s. 291, przytaczając diariusz Hieronima Floriana w wydaniu Marii Brzeziny, Autor pisze: „Admofredit magis inculnans [powinno być *inclinans* – A.M.] naturam faeminae, guam [powinno być *quam* – A.M.] maris”. Podobnie znajdujemy *asceptorum* zamiast *sceptrum* (s. 182), *vifore* zamiast *vigore* (s. 211), *obissinorum* zamiast *abissinorum* (s. 270), *qentis* zamiast *gentis* (s. 271), *riullius* zamiast *nullius* (s. 264), *Palatini Rheni* zamiast *Palatini Raeni* (u Brzeziny) lub *Palatini Reani* (u Gada, s. 275), *samochnąc* zamiast *samochnąc* (s. 282).

³⁶ Zob. G. Zwoch, *Das Zeithainer Lustlager 1730, 2005: zum Jubiläum des Campements der Armee August des Starken zwischen Mühlberg und Großenhain*, Großenhain 2005.

Nad unikaniem takich usterek powinien zasadniczo czuwać redaktor książki, który w tym wypadku zawiódł. O niechlujstwie redakcji świadczy m.in. występująca na ostatniej stronie okładki pomyłka rocznej daty śmierci bohatera książki (17560 zamiast 1760). Dyskusyjna jest też forma „Hieronim Florian ks. Radziwiłł” użyta w tytule książki, podobnie jak w innych tomach serii *Fasci Radivilliani*. Wprawdzie taką formą posługiwali się przedstawiciele rodu przy podpisywaniu dokumentów już w epoce staropolskiej, ale uzus nie jest do końca poprawny językowo, ponieważ słowo „Radziwiłł” to nazwisko rodowe, a nie nazwa geograficzna (za poprawną należy natomiast uznać formę „Karol Gonzaga ks. Nevers”). Tymczasem w tytule książki powinien znaleźć się prawidłowy zapis, a więc imię i nazwisko oraz tytuł. Lepszym rozwiązaniem byłoby pozostawienie pierwotnego tytułu rozprawy doktorskiej – „Hieronim Florian Radziwiłł – życie prywatne i publiczne”. Chcąc eksponować sensacyjny wątek czarnej legendy, wydawcy popełnili niezręczność językową.

Najbardziej przekonująca część pracy to rozdział pierwszy, w którym Autor szczegółowo omawia życie rodzinne księcia. Niektóre tezy mogłyby być nieco wyraźniej sformułowane. Można by stwierdzić, że nieobecność ojca i apodyktyczność matki odcisnęły głębokie piętno na osobowości księcia i jego późniejszych relacjach z kobietami. Hieronim Florian pojmował związki z drugą płcią jako swoistą grę pozorów: nawiązywał romanse, podczas gdy jeszcze formalnie trwało poprzednie małżeństwo, a następnie pozostawiał małżonki w osamotnieniu, wycofując się do strefy komfortu własnych pasji. Poczucie samotności małżonek potęgowały problemy rozrodcze. Można się zgodzić z Autorem, że powodem rozpadu kolejnych związków nie było okrucieństwo księcia, lecz zaniedbanie żon. Czytając listy, należy jednak pamiętać o konwencji: magnaci prowadzili często ruchliwe życie w związku z działalnością polityczną i doglądaniem interesów. Rozłąka była zatem częstym tematem w korespondencji. Natomiast rzadziej wiemy, jak pary spędzały wspólny czas. Wrażenie częstych nieobecności bohatera można by zweryfikować poprzez odtworzenie jego itinerarium na podstawie zachowanych listów i diariuszy. Rzekomym wadom charakteru księcia przypisywano też niepowodzenie w pertraktacjach w sprawie małżeństwa z którąś z wnuczek palatyna reńskiego Karola III Filipa Wittelsbacha. Na podstawie uwag Autora (s. 65) można wnioskować, że powodem tej porażki były odmienne oczekiwania stron. O ile dla Anny Katarzyny z Sanguszków małżeństwo było niezbędne do uzyskania dóbr neuburskich, o tyle elektor, nie mając męskiego potomka, spoglądał na pretendenta do rąk wnuczek z perspektywy zapewnienia sukcesji. Dlatego też kandydatura litewskiego księcia jawiła się jako egzotyczna. Pojedyncze autorskie twierdzenia można by nieco uzupełnić. Przykładowo w odniesieniu do tezy, jakoby: „Niewiele wiadomo o życiu Magdaleny z Czapskich po unieważnieniu małżeństwa z Hieronimem Florianem” (s. 121) można dodać, że rozwódka pomagała „Rybeńce” w zabiegach o unieważnienie małżeństwa Karola Stanisława „Panie Kochanku”

z Marią Lubomirską³⁷. Uzupełnienia wymagałaby też sprawa pogrzebu księcia, który odbył się w Nieświeżu 1 września 1760 r.³⁸

W drugim rozdziale Autor podważa tezę historiograficzną, jakoby Hieronim Florian nie brał udziału w życiu politycznym. Według Pawła Gada o aktywności księcia w sferze publicznej mają świadczyć jego zainteresowanie obradami sejmiku (s. 171), wykorzystywanie prywatnego wojska do wywierania presji na sejmiki i trybunał, a okazjonalnie także promowanie członków rodziny do wakujących urzędów (s. 174). Bagatelizowana jest natomiast kwestia nieuzyskania urzędu senatorskiego. Choć urzędy wojewody i kasztelana wiązały się z szczątkowymi kompetencjami, to stanowiły wciąż jeden z wyznaczników pozycji magnata obok koligacji, majątku i edukacji³⁹. Zastrzeżenia budzi w tym kontekście twierdzenie Autora, jakoby Radziwiłłowie „z racji prestiżowych [...] nie mog[li] pełnić funkcji poselskich” (s. 178). Wprawdzie łągodzi je w przypisie, powołując się na przypadek Bogusława Radziwiłła, koniuszego litewskiego i wielokrotnego posła na sejm, ale zapomina o tym, że nawet w XVIII w. posłowanie na sejm było odskocznią kariery politycznej wielu młodych Radziwiłłów⁴⁰. Niecelowe jest porównanie Hieronima Floriana do ojca, który też piastował tylko dwa stanowiska publiczne (s. 194) – podkanclerzego i kanclerza wielkiego litewskiego – które jako urzędy ministerialne miały zupełnie inną rangę niż podczaszostwo i chorążostwo wielkie litewskie. W rzeczywistości kariera Hieronima Floriana przedstawia się skromnie nie tylko w porównaniu z zawrotnym awansem starszego brata – „Rybeński”, ale i mniej majątnych członków rodu – Jana Mikołaja Dominika, Mikołaja Faustyna i Jerzego – piastujących urząd wojewody nowogródzkiego w latach 1708–1754. Nawet przy polityce kolejnych Wettynów, dążących do unikaniania koncentracji urzędów ministerialnych w rękach jednego rodu, książę miałby szansę na uzyskanie urzędu kasztelana lub wojewody, gdyby podjął ku temu odpowiednie starania. Tym bardziej że o jego przychylności starały się nie tylko dwór królewski i inne fakcje magnackie, ale nawet dyplomaci zagraniczni. Należy też pamiętać, że magnateria często pojmowała politykę z perspektywy interesu

³⁷ Sprawę przed nuncjaturą prowadził kapelan nadworny hetmana, Mikołaj Kuczewski. Magdalena z kolei próbowała wpłynąć na postawy audytora Stefaniniego podarunkami; AGAD, AR, dz. V, nr 7948/III, M. Kuczewski do M.K. Radziwiłła, Warszawa, 12 XI 1759 r.; AGAD, AR, dz. IV, nr 705, M. Czapska do M.K. Radziwiłła, 8 XI 1759 r.

³⁸ Z tego pogrzebu zachowała się drukowana relacja; „Kurier Polski” 1760, nr 38, *Addyament do Gazet num.* 38, Nieśwież, 7 IX 1760.

³⁹ Zob. T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej: funkcje urzędów i królewskich czyn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.

⁴⁰ W 1720 r. Michał Kazimierz „Rybeńko” posłował na sejm warszawski; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz zwany Rybeńko h. Trąby (1702–1762)*, w: PSB, t. 30, Wrocław 1987, s. 299. Z kolei Karol Stanisław „Panie Kochanku” został wybrany posłem na sejm z 1752 r.; J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław zwany Panie Kochanku h. Trąby (1734–1790)*, w: *ibidem*, s. 248.

rodzinnego i nawet jeżeli forsowała określony program reform, nie czyniła tego bezinteresownie, lecz w celu wzmocnienia własnej pozycji w otoczeniu władcy. W tym kontekście zainteresowania księcia sceną polityczną i realizowanie przez niego idei solidarności rodowej wpisywały się w ówczesną normę.

Kluczem do pytania o aktywność polityczną Radziwiłła może być analiza jego klienteli. Polityczna funkcja magnata objawiała się bowiem w jego pośrednictwie między władcą a szlachtą. W oczach tej warstwy społecznej zaletą patrona pozostającego w sojuszu z dworem była łatwość w pozyskiwaniu urzędów dla własnych klientów. Słaby poziom aktywności politycznej Hieronima Floriana można też tłumaczyć w świetle jego młodości. Przedwczesna utrata ojca pozbawiła dorastającego magnata mentora, który mógł go wprowadzić w tajniki życia politycznego. Inaczej było w przypadku „Rybeńki”, który towarzyszył rodzicowi podczas różnych zjazdów publicznych⁴¹. W trudnym okresie wojny sukcesyjnej nadopiekuńcza matka wołała nie eksponować politycznie Hieronima Floriana, obawiając się, że zaszkodzi to staraniom o dobra neuburskie. Dlatego wysłała go na dwuletnią peregrynację zagraniczną (1733–1735), podczas której najdłużej przebywał na dworze palatyna reńskiego w Mannheimie. Dopiero w 1738 r. Anna Katarzyna podjęła zabiegi o urząd łowczego wielkiego litewskiego dla syna za pośrednictwem jezuitę Kazimierza Jurahy. Starania te zakończyły się niepowodzeniem⁴².

Podrozdział o opiece nad krajczym wielkim litewskim Marcinem Mikołajem Radziwiłłem należałoby uzupełnić o korespondencję członków jego najbliższej rodziny. Korzystanie jedynie z drukowanych źródeł, takich jak diariusze Hieronima Floriana i Marcina Matuszewicza, powoduje szereg nieścisłości, jak stwierdzenie, że „synowie krajczego przebywając na dworze w Białej, byli wychowywani przez Hieronima Floriana” (s. 205). Pod opieką Hieronima Floriana pozostawał do 1760 r. jedynie Józef Mikołaj Radziwiłł, syn z pierwszego małżeństwa Marcina Mikołaja z Aleksandrą z Bełchackich. Spośród synów z drugiego małżeństwa najstarszy Antoni Mikołaj trafił pod opiekę Jerzego Radziwiłła, wojewody nowogródzkiego, drugi – Michał Hieronim – pod nadzór „Rybeńki”, natomiast najmłodszy Dominik i Jakub pozostawali pod opieką matki Marty z Trębickich⁴³. Józef Mikołaj przebywał tylko początkowo w Białej, gdyż już pod koniec 1749 r. przeniósł się do Słucka⁴⁴. Jego edukacją zajmowali się po kolei jezuita Ignacy Petrycy⁴⁵ i Piotr Kajetan

⁴¹ AGAD, AR, dz. VI, nr 80-II, s. 4–5.

⁴² Zabiegi te można śledzić na podstawie listów zakonnika do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej; AGAD, AR, dz. V, nr 6202/I. Zob. też A. Mariani, „W stanie wdowim synogarliczym nieobrażonym krokiem postępowała”. *Jezuici w kręgu wdów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVII i XVIII wieku*, „XVIII amžiaus studijos” 8: *Vyrai ir moterys*, red. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2022, s. 325–327.

⁴³ Ugodę dotyczącą opieki zawarto w Białej 1 VI 1750 r.; AGAD, AR, dz. XI, nr 225, s. 214.

⁴⁴ AGAD, AR, dz. V, nr 14546/III, Slanitz do H.F. Radziwiłła, Biała, 7 I 1750 r.

⁴⁵ *Ibidem*, nr 15511.

Borowski⁴⁶, a następnie pijarzy Maciej Tukalło⁴⁷ i Walerian Jasiński⁴⁸. Ponadto Hieronim Florian interesował się edukacją najmłodszych synów Marty z Trębickich – Dominika i Jakuba, których proponował wysłać na Akademię Wileńską. Ostatecznie Marta powierzyła ich jezuickiemu Collegium Nobilium w Warszawie⁴⁹.

W kwestiach wojskowych uwzględnienie artykułu Mariana Lecha o powstaniu krzyczewskim pozwoliłby lepiej rozróżnić rzeczywistość i propagandę uprawianą przez księcia i jego panegirystów. Lech podkreśla, że bunt zainspirowała szlachta, która popadła w zatargi z kasjerem książęcym Szmujłą Ickowiczem. W tym kontekście wychwalanie księcia jako pogromcy buntowników i obrońcy ojczyzny miało przede wszystkim wzmocnić prestiż rodu w oczach szlachty. Korekty wymaga też teza, jakoby „Radziwiłłowie byli zobowiązani do utrzymania prywatnego wojska zgodnie z postanowieniami prawa. Mowa tu o aktach ordynacji” (s. 252). Owo stwierdzenie Autor opiera na cytacie z *Opisu obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III* Jędrzeja Kitowicza. Tymczasem w swoim artykule o ordynacjach Teresa Zielińska ukazała brak postanowień dotyczących wojska w aktach fundacyjnych ordynacji radziwiłłowskich⁵⁰.

Należy sformułować kilka uwag na temat relacji Radziwiłła z jezuitami, których Autor błędnie określa mianem mnichów (s. 182). Wielu badaczy podkreśla niechęć Hieronima Floriana do zakonu św. Ignacego Loyoli, powołując się na uwagę zawartą w instrukcji wychowawczej sporządzonej dla dzieci, których ostatecznie się nie doczekał⁵¹. W rzeczywistości sytuacja była bardziej złożona, ponieważ preferencje edukacyjne nie musiały się pokrywać z ogólną oceną przydatności danego zakonu i kultuwanego przez niego nurtu teologii moralnej⁵². Choć książę wywodził się z rodu ściśle związanego z jezuitami, z całą pewnością nie był uosobieniem potrydenckiej pobożności. Świadczy o tym jego śmierć, która odbiegała od wzorców podawanych w *artes bene moriendi*⁵³. Trudno jednak podejrzewać

⁴⁶ *Ibidem*, nr 1122.

⁴⁷ *Ibidem*, nr 16550.

⁴⁸ *Ibidem*, nr 5940.

⁴⁹ AGAD, AR, dz. IV, nr 709, M. z Trębickich Radziwiłłowa do M.K. Radziwiłła, do Iwania, 28 VIII 1757 r.

⁵⁰ T. Zielińska, *Ordynacje w dawnej Polsce*, „Przegląd Historyczny” 68, 1977, nr 1, s. 21.

⁵¹ „Dyrektora onym proszę, by nie był jezuita, od których diabelska restrictio mentis się uczy, którą świat przetrzucić można z skrupułem i od Ojca Świętego nie rezolwowanym, dla czego, by pijar był proszę. Którzy tych wieków łatwiejsze metodum dla pojęcia młodzieży nauk mają i nie są chytry, a bardziej jeszcze szalbierze, o których wyżej wspomnianych nie trudno”; *Hieronima Floriana Radziwiłła dziariusze i pisma różne*, oprac. M. Brzezina, Warszawa 1998, s. 186.

⁵² Na przykład Józef Scipio de Campo wybrał kapelana nadwornego z zakonu jezuitów, mimo że należał do dobroczyńców pijarów; A. Mariani, *Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką*, „Rocznik Lituanistyczny” 1, 2015, s. 66.

⁵³ Pomimo próby przedstawienia zmarłego księcia jako pobożnego chrześcijanina, Rydzewski wspominał pokrótce o jego śmierci w obecności reformata białskiego, prawdopodobnie po to,

księcia o oziębłość. Choć jego diariusz zawiera stosunkowo niewiele informacji na temat codziennych praktyk nabożnych, wiadomo, że ksiązę nawiedzał nie tylko sanktuarium maryjne w Leśnej (s. 115), ale też grób Andrzeja Boboli w Pińsku, gdzie zostawił dwie tabliczki wotywnie⁵⁴.

Na uwagę zasługuje też obecność w kręgu księcia dwóch jezuickich kapelanów nadwornych: Stanisława Klonowskiego (1745–1755) i Piotra Kajetana Borowskiego (1752–1756)⁵⁵. Nigdy nie był natomiast jezuitą, wbrew opinii Autora (s. 306), Kazimierz de Latour, proboszcz nieświeski i opiekun księcia podczas jego podróży zagranicznej oraz były gubernator „Rybeńki”⁵⁶. Do otoczenia księcia należało ponadto co najmniej dwóch eksjezuitów: biskup Ptolemaidę i proboszcz biański Ludwik de Riaucour⁵⁷ oraz sekretarz Onufry Korytyński⁵⁸. Spośród jezuitów należących do kręgu Hieronima Floriana najciekawszą postacią jest Piotr Kajetan Borowski, poliglota, matematyk i misjonarz na Krymie⁵⁹. Ów zakonnik nie tylko zajmował się zadaniami typowymi dla przedstawicieli stanu duchownego, takimi jak głoszenie kazań, słuchanie spowiedzi, wychowywanie czy nauczanie katechizmu, ale też przysługiwał się księciu dzięki swoim zdolnościom technicznym. Z korespondencji jezuitę wynika, że zajmował się budową sferycznego pieca,

---

by zaprzeczać pogłoskom powielanym m.in. przez Matuszewicza (*idem*, *Diariusz życia mego*, t. 2, oprac. B. Królikowski, Z. Zielińska, Warszawa 1986, s. 101), jakoby ksiązę nawet nie przyjął sakramentów; W. Rydzewski, *op. cit.*, s. 219–220. Zważywszy na to, że opis *teatrum moriendi* zajmował wiele miejsca w kazaniach pogrzebowych, owa lakoniczność jest znacząca.

⁵⁴ *Hieronima Floriana Radziwiłła diariusze...*, s. 100. „Diarium concernentium venerabilem P. Andream Bobolam SI, comparatum anno 1731”; Archivum Romanum Societatis Iesu w Rzymie (dalej: ARSI), Vitae 39, k. 58; RGADA, f. 1603, op. 1, nr 49, Lustracja kolegium pińskiego, k. 4.

⁵⁵ A. Mariani, *Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką...*, s. 54; *idem*, *Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych na ziemiach koronnych. Między dworem a placówką zakonną*, w: *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku. Postacie i legendy – działalność i pamięć – majątki rodowe i ich znaczenie*, red. N. Kasperek i in., Olsztyn–Tarnobrzeg 2017, s. 142.

⁵⁶ O Kazimierzu de Latour wspomina „Rybeńko” w swoim diariuszu pod rokiem 1709 i 1715, twierdząc, że służył jako major w wojsku litewskim i uczył go fechtowania; AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a, s. 3–4. Po przyjęciu stanu duchownego otrzymał on prezentę na probostwo nieświeskie od Karola Stanisława Radziwiłła w 1715 r. Pomimo niezadowolenia jezuitów biskup wileński Konstanty Kazimierz Brzostowski potwierdził nominację; ARSI, Litwania 46, Hist. coll. nesvisiensis 1715, k. 69v. Wprawdzie do Towarzystwa należał w latach 1713–1724 niejaki Karol de Latour, urodzony w 1698 r.; ARSI, Litwania 57, k. 258v, 273v, 287, 311, 328v, 345v, 355v, 373, 387v, 399v, 415, 427. Ponieważ prawodawstwo jezuickie zakazywało piastowania beneficjów kościelnych można z całą pewnością stwierdzić, że Kazimierz i Karol de Latour to dwie różne osoby.

⁵⁷ M. Karpińska, *Riaucour Ludwik (zm. 1777)*, w: PSB, t. 31, Wrocław 1988, s. 267.

⁵⁸ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 305–306; A. Sajkowski, *Onufry Korytyński*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo Kwartalne Poświęcone Historii i Krytyce Literatury Polskiej” 55, 1964, nr 3, s. 161–173.

⁵⁹ J. Sas, *Historia misji polskiej na Krymie. Misja ks. Piotra Borowskiego*, „Przegląd Powszechny” 1909, nr 103, s. 174–191, 369–388.

projektował fajerwerki i szyki milicji, przeprowadzał pomiary Białej i rysował pięciokondygnacyjną wieżę ratuszową. Ponadto czuwał nad wykonywaniem lusterek soczewkowych i pomnika konnego autorstwa Joachima Daniela Jaucha⁶⁰.

W kwestiach edukacyjnych książę miał rzeczywiście zastrzeżenia do jezuitów. Sam był wychowankiem wybitnego członka tego zakonu – Jana Antoniego Poszakowskiego, który oprócz nauczania przedmiotów przewidzianych w *Ratio studiorum* zainteresował też księcia historią⁶¹. W pierwszej połowie lat 50. na zlecenie Hieronima Floriana jezuita zajmowali się początkowo edukacją Józefa Mikołaja Radziwiłła, zanim powierzono ją pijarom. Poza tym aspektem trudno mówić o współpracy na polu wychowawczym. Inaczej niż w przypadku nieświeskiej akademii rycerskiej, gdzie jezuita wykładali zarówno retorykę, jak i nauki ścisłe, Hieronim Florian pilnował charakteru ściśle wojskowego słuckiego korpusu kadetów, nie dopuszczając jezuitów do nauczania⁶². Niemniej jednak jako patron książę ułatwiał działalność szkół jezuitów, zezwalając – przykładowo – na wystawienie sztuk teatralnych w słuckiej komedialni⁶³. O wiele większą swobodą cieszyli się jezuita na polu duszpasterskim. W tej dziedzinie należy odnotować charakterystyczne zjawisko: nawracanie na katolicyzm oficerów obcego pochodzenia, którzy popadli w niełaskę księcia z powodu pijaństwa⁶⁴.

Stosunki łączyły księcia i jezuitów także na płaszczyźnie finansowej. W zamian za pożyczone pieniądze Hieronim Florian wydzierżawił kolegium słuckiemu dobra Ussowo w 1749 r.⁶⁵ Ponadto niespłacane przez niego odsetki lokował na dobrach Brańczyce i Bokszyce, będących już w posiadaniu jezuitów. W celu rekompensaty wydał w 1760 r. oświadczenie, że te dobra będą mogły być wykupione tylko razem, co w praktyce utrudniało ich powrót w ręce Radziwiłłów⁶⁶. O poparciu

⁶⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 1122.

⁶¹ Duktem pisma Poszakowskiego jest napisany egzemplarz żywota Bogusława Radziwiłła przechowywany w Bibliotece Kórnickiej. „Żywot Jaśnie Oświeconego Xiążęcia JMci Bogusława Radziwiłła świętego państwa rzymskiego Xiążęcia na Birzjach, Dubinkach, Słucku y Kopylu etc etc Hrabi na Newlu y Siebieżu, pana na Kopsysiu etc etc koniuszego W. Xięstwa Litewskiego generalnego Prus brandenburskich gubernatora starosty brańskiego barskiego poszywintskiego etc. etc.”; BK, nr 354. Można też stawiać hipotezę, że to właśnie jezuita dokonał tłumaczenia pamiętników Albrychta Stanisława Radziwiłła; A. Mariani, *Le strategie editoriali di Jan Poszakowski S.I. (1684–1757). Un contributo alla storia della letteratura religiosa del tardo barocco*, „Studia Europaea Gnesnensia” 8, 2013, s. 211.

⁶² O wykładach prowadzonych dla członków nieświeskiej akademii rycerskiej zob. A. Mariani, *Udział jezuitów w życiu milicji i korpusów radziwiłłowskich w XVIII wieku*, w: *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 2, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 211.

⁶³ AGAD, AR, dz. V, nr 526/II, A. Benkien do H.F. Radziwiłła, Słuck, 31 VII 1757 r.; ARSI, Litwania 51, Hist. coll. Slucensis 1757, k. 86–86v.

⁶⁴ A. Mariani, *Udział jezuitów...*, s. 262–263.

⁶⁵ ARSI, Litwania 50, Hist. coll. Slucensis 1750, k. 243v; AGAD, AR, dz. IV, nr 136, H.F. Radziwiłł do Sipowicza, Biała, 23 IV 1749 r.

⁶⁶ AGAD, AR, dz. V, nr 1594 F. Buczyński do H.F. Radziwiłła, Słuck, 21 IV 1745 r.; AGAD, AR, dz. VIII, nr 517, Desideria Collegium słuckiego, s. 97.

księcia dla jezuitów świadczy też obrona apteki kolegium przed pretensjami słuckiej gminy luterańskiej w 1756 r. Nie była to bezinteresowna decyzja Radziwiłła, gdyż apteka jezuicka miała wytwarzać leki na potrzeby dworu i garnizonu⁶⁷. W relacjach z innymi placówkami Hieronim Florian był kłopotliwym sąsiadem. Spory dotyczyły m.in. granic między pomiędzy Ciciną kolegium kowieńskiego a Smorgoniami⁶⁸ oraz między Stajkami kolegium połockiego a Newlem⁶⁹. Niekiedy powód do napięć stwarzali dezertery, którzy szukali azylu w kościołach jezuickich, stawiając zakonników przed trudnym wyborem między obroną ustawodawstwa kościelnego a uległością wobec magnata⁷⁰. W spory między jezuitami a innymi podmiotami na terenie dóbr radziwiłłowskich książę nie angażował się zbyt, dbając raczej o zachowanie równowagi sił. Konflikt tego typu dotyczył granic między Ussą a Kojdanowem, będącym w posiadaniu kalwinki Teodory ze Stryjeńskich Grabowskiej, starościny wisztynieckiej⁷¹, lub między Jamińskiem a Trojczanami, dobrami archimandryty słuckiego⁷². Nie doczekał się też realizacji postulat wyrażany w 1747 r. przez panegiryk jezuicki, aby właściciel dążył do rekatolizacji dóbr neuburskich⁷³. W tej kwestii polityka Hieronima Floriana nie różniła się od tej prowadzonej przez jego poprzedników. Nawet jego wielce pobożna matka zachowywała równowagę między grupami wyznaniowymi, zdając sobie sprawę z tego, że naruszenie pokoju wewnętrznego uniemożliwiłoby czerpanie jak największych korzyści z dóbr neuburskich. Przytoczone fakty skłaniają do wniosku, że książę traktował jezuitów przedmiotowo, wykorzystując ich kompetencje i zdolności w tych dziedzinach, które mogły mu przysporzyć chwały.

Podsumowując: omówiona książka spełnia cele wyznaczone we wstępie, obalając wiele mitów dotyczących osobowości księcia i jego życia rodzinnego. Ze względu na skupianie się tylko na niektórych aspektach z życia księcia kosztem innych – równie istotnych – biografia nie ukazuje jednak w pełni postaci bohatera. Nie zawsze Autor podchodzi rzetelnie do badań, dopuszczając się licznych pominięć w doborze literatury przedmiotu. Szersze uwzględnienie dotychczasowego dorobku historiograficznego zapobiegłoby wysnuwaniu pochopnych wniosków, które występują szczególnie w rozdziale poświęconym działalności politycznej

⁶⁷ A. Mariani, *Rola społeczna aptek jezuickich w dawnej Rzeczypospolitej*, „Wiek Oświecenia” 37, 2021, s. 56.

⁶⁸ AGAD, AR, dz. V, nr 12577, K. Przyjałkowski do H.F. Radziwiłła, Kowno, 15 IX 1759 r.

⁶⁹ *Ibidem*, nr 15879, A. Szukiewicz do Żydowicza, Połock, 15 V 1749 r.

⁷⁰ BN, BOZ, nr 1166, Diarium Collegii Brestensis, k. 150. O ucieczce podkomendnych wspomina też książę w diariuszu; *Hieronima Floriana Radziwiłła diariusze...*, s. 132.

⁷¹ RGADA, f. 1603, op. 4, nr 3645.

⁷² *Ibidem*, nr 3679.

⁷³ „Effusae voces: effecturum te (inquiebas) Deo auspice; ut in Slucensis ducatus metropoli Vitembergensis ac Genevensis secta consenescat aliquando atque paenitus concidat”; *Gloria immortalis [...] Annae Catharinae [...] Radivilliae [...] a maestissimo Radivilliano Nesvisiensi collegio S. I., Vilnae 1747, k. Ov.*

księcia. Ponadto nadmiar cytatów źródłowych, ich niechlujna transkrypcja i niedostosowanie się do uwag recenzenta rozprawy doktorskiej sprawiają wrażenie niedostatecznie doszlifowanej i pospiesznie wydanej pracy. W sumie więc Autor zmarnował okazję, aby stworzyć rzetelną biografię jednego z najbardziej intrygujących przedstawicieli litewskiej magnaterii.

Streszczenie

Artykuł recenzyjny dotyczy Hieronima Floriana Radziwiłła (1715–1760), chorążego wielkiego litewskiego. Punktem wyjścia dla refleksji jest książka Pawła Gada pt. *Hieronim Florian ks. Radziwiłł (1715–1760) – ofiara czarnej legendy?*, która dąży do obalenia tezy, jakoby bohater był okrutnikiem i szaleńcem. Na podstawie korespondencji rodzinnej księcia Badacz wskazuje, że niekiedy specyficzne zachowania księcia mieściły się w akceptowanym kanonie dla przedstawicieli osiemnastowiecznej magnaterii. Skupiając się na życiu prywatnym Hieronima Floriana Radziwiłła, jego aktywności politycznej, pasjach i rozrywkach, Autor książki pominął inne istotne zagadnienia, takie jak jego działalność gospodarcza, religijność i relacje z różnymi grupami wyznaniowymi. W recenzji wskazano na konieczność wykorzystywania nie tylko listów członków rodziny, ale również oficjalistów i osób postronnych, które nawiązywały kontakt z księciem, w celu rekonstruowania jego życia i działalności. Ponadto skorygowano błędne wnioski, powstałe z powodu niewykorzystania wielu publikacji, szczególnie w rozdziałach poświęconych działalności publicznej księcia i jego pasjom. W odniesieniu do relacji między księciem a jezuitami recenzent wskazuje, że niechęć Radziwiłła do jezuickich metod nauczania nie wykluczała współpracy na innych płaszczyznach.

A Whitewashed Prince? Some Remarks on the Biography of Hieronim Florian Radziwiłł (1715–1760)

Summary

The present scientific review focuses on Hieronim Florian Radziwiłł (1715–1760), the Grand Standard-Bearer (Polish: *chorąży*) of Lithuania and one of the wealthiest aristocrats in the eighteenth-century Polish-Lithuanian Commonwealth. The reviewer refers to his latest biography by Paweł Gad, *Hieronim Florian ks. Radziwiłł (1715–1760) – ofiara czarnej legendy?* [Hieronim Florian Radziwiłł (1715–1760): A Victim of a Black Legend?]. Basing mainly on private letters exchanged between various members of the Radziwiłł family, Paweł Gad convincingly refutes the thesis that Hieronim Florian was a fool and a sadist, as argued by many historians since the nineteenth century. He shows that Radziwiłł's behaviour, albeit peculiar, fitted into the acceptable conduct of the eighteenth-century Polish-Lithuanian magnates. The biography focuses on Hieronim's private life, political activity, passions, and cultural interests while downplaying other issues, such as his economic activity, religiosity, and relationship with various confessions. To create a broader picture, the Author should have also used the letters of people from outside the family who had multiple relationships with Hieronim Florian and documents of economic character. Moreover, the reviewer corrects some imprecise conclusions the Author drew based on an incomplete selection of secondary sources. This particularly applies to the chapters devoted to Radziwiłł's public career and interests. Regarding the relationship between Hieronim Florian and the Jesuits, the reviewer argues that the aristocrat's hostility towards Jesuit educational methods did not prevent cooperation on other issues.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archivum Romanum Societatis Iesu w Rzymie: Lituania 46, Lituania 50, Lituania 51, Lituania 57; Vitae 39.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR): dział IV, nr 136, 705, 709; dział V, nr 526/II, 1122, 1594, 5940, 6202/I, 7948/III, 12577, 14546/III, 15511, 15879, 16550; dział VI, nr 80-II; dział VIII, nr 517; dział XI, nr 225.
- Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk (BK), nr 354.
- Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), Biblioteka Ordynacji Zamoyskich (BOZ), nr 1166.
- Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Materiały historyczno-genealogiczne do rodziny Czapskich, Seria II i III, sygn. 1548.
- Muzeum Zamku Królewskiego w Warszawie (depozyt), Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. 100, Radziwiłł Hieronim Florian, Diariusz zaczęty od roku 1746.
- Российский государственный архив древних актов, Москва (RGADA), f. 1603, op. 1, nr 49; op. 4, nr 3645, 3679.

Źródła drukowane

- Gloria immortalis [...] Annae Catharinae [...] Radivilliae [...] a maestissimo Radivilliano Nesvisiensi collegio S. I., Vilnae 1747.*
- Hieronima Florianiana Radziwiłła diariusze i pisma różne*, oprac. M. Brzezina, Warszawa 1998.
- In funere [...] Hieronymi Radivillii [...] quas Ei Cels. Princeps Michael Radivilius [...] honorifice tamquam germano fratri persolvi iussit oratio tertio nonas septembris Anno 1760 Nomine totius Provinciae Masoviae ac Collegii Slucensis Soc. Jesu, Nesvisii 1760.*
- „Kurier Polski” 1760, nr 38, *Addytament do Gazet num. 38, Nieśwież, 7 IX 1760.*
- Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, t. 2, oprac. B. Królikowski, Z. Zielińska, Warszawa 1986.
- Radius Illustrioris Promethei in lapide Celsiss. Principis Hieronimi Radziwiłł [...] honore et gloria Antenatorum, umbras ad vitam reascendens in prima Dignitatis Capitanealis luce in Collegio Premysliensi Soc Jesu adoratus*, Leopoli 1737.
- Rydzewski W., *Kazania przygodne*, Wilno 1768.
- Viri fortis et boni Civis mortem Patria deplorans sive de laudibus Hieronymi Floriani Radziwiłł [...] oratio funebris ad leniendam doloris acerbitatem Celsissimae Familiae inter exequiarum solennia oblata a provincia Lituana Soc. Jesu [...] Anno 1760 Kal. sept., Vilnae 1760.*

Opracowania

- Bączkowski M.J., *Akademia rycerska w Nieświeżu i radziwiłłowskie korpusy kadetów w XVIII wieku*, „Wiek Oświecenia” 10, 1994, s. 17–50.
- Bernatowicz T., *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011.
- Bernatowicz T., *Ogrody do zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzyńce czasów saskich wokół Warszawy*, w: *Królewskie ogrody w Polsce. Materiały sesji naukowej, Warszawa 10–11 maja 2001 roku. The Royal Gardens in Poland. Conference materials, Warsaw, May 10–11, 2001*, red. M. Szafrąńska, Warszawa 2001, s. 265–288.
- Brzezina K., *Gabinet osobliwości Hieronima Florianiana Radziwiłła w Białej*, „Studia Podlaskie” 7, 1997, s. 5–20.

- Brzezina-Scheuerer K., *Miedzy wiarą a wiedzą. Zainteresowanie księcia Hieronima Floriana Radziwiłła naturą i medycyną*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 46, 2018, nr 3, s. 89–107.
- Bularz-Neugebauer E., Skowron R., Wysocka N.F., *Materiały źródłowe z lat 1757–1816 do dziejów radziwiłłowskiej fabryki pasów w Nieświeżu i Stucku*, w: *Tkaniny artystyczne z wieków XVIII i XIX. Materiały sesji naukowej w Zamku Królewskim na Wawelu, Kraków 21 marca 1991*, red. M. Piwocka, Kraków 1997, s. 37–88.
- Ciesielski T., *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.
- Cieśla M., *Najniższy podnózek i wierny poddany – czyli o przedstawicielach żydowskich elit ekonomicznych na dworach magnackich (przypadek braci Ickowiczów)*, w: *Spółeczeństwo staropolskie*, t. 5, red. I. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, Warszawa 2018, s. 279–291.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwiłł Michał Kazimierz zwany Rybeńko h. Trąby (1702–1762)*, w: PSB, t. 30, Wrocław 1987, s. 299–306.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996.
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584): działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Jakuboszczak A., *Sarmacka dama: Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008.
- Kamińska Z., *Manufaktura szklana w Urzeczcu 1737–1846*, Warszawa 1964.
- Karkucińska W., *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746): działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.
- Karpińska M., *Riaucour Ludwik (zm. 1777)*, w: PSB, t. 31, Wrocław 1988, s. 267–268.
- Każmierczyk A., *Niepokorny pleban, neofita i „błuznierczy” Żydzi w radziwiłłowskich Wiżunach*, w: *Miscellanea res Polonorum, Brittanorum ac Judaeorum illustrantia*, red. J. Basista, A. Każmierczyk i in., Kraków 2015, s. 251–264.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) – wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Kłaczewski W., *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław 2002.
- Kowalczyk J., *Zwierzynce i zabawy myśliwskie Hieronima Floriana ks. Radziwiłła*, w: *Łowiectwo w tradycji i kulturze. Międzynarodowe Sympozjum, Pułtusk 1994*, red. J. Kiryłow, Warszawa 1995, s. 115–118.
- Lech M.J., *Powstanie chłopów białoruskich w starostwie krzyżewskim (1740 r.)*, „Przegląd Historyczny” 51, 1960, nr 2, s. 314–327.
- Lepszy K., *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.
- Maciejewska I., *„Białogłowy dokazują, czego chcą”, czyli o sztuce przekonywania i pochlebstwa (listy Konstancji i Magdaleny z Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła)*, w: *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, Kraków 2015, s. 263–271.
- Maciejewska I., *Feta, fajerwerk i proza życia w świetle diariusza Hieronima Floriana Radziwiłła*, w: *W kręgu rodziny epok dawnych – rytmy życia, rytmy codzienności*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sidorska, M. Gadocha, Kraków 2018, s. 115–125.
- Maciejewska I., *Intrygujący trójgłos – małżeństwo Magdaleny i Hieronima Floriana Radziwiłłów w świetle listów Konstancji z Gnińskich Czapskiej*, „Napis” 23, 2017, s. 39–52.
- Maciejewska I., *Niespełnione marzenie o potomku Magdaleny i Hieronima Radziwiłłów. Jak opisać bolesny problem*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 29, 2020, nr 2, s. 97–113.
- Maciejewska I., *„Pan i Absolut serca” – obraz ukochanego(?) mężczyzny w listach Magdaleny z Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła*, w: *Współczesny i dawny obraz mężczyzny w literaturze i kulturze*, red. L. Mariak, J. Rychter, Szczecin 2016, s. 140–151.
- Maciejewska I., *Rola diariusza Hieronima Floriana Radziwiłła w edycji listów Magdaleny z Czapskich Radziwiłłowej*, „Prace Literaturoznawcze” 4, 2016, s. 255–267.

- Mariani A., *Aktywność jezuitów kapelanów nadwornych na ziemiach koronnych. Między dworem a placówką zakonną*, w: *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku. Postacie i legendy – działalność i pamięć – majątki rodowe i ich znaczenie*, red. N. Kasperek i in., Olsztyn–Tarnobrzeg 2017, s. 128–153.
- Mariani A., *Aktywność jezuitów kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką*, „Rocznik Lituanistyczny” 1, 2015, s. 37–82.
- Mariani A., *O XVIII-wiecznych praktykach łowieckich w świetle diariusza księcia Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, w: *Europejskie tradycje łowieckie (Tom wydany z okazji III Międzynarodowego Kongresu Kultury Łowieckiej zorganizowanego z okazji 90-lecia Polskiego Związku Łowieckiego w Jachrance w dniach 30 VIII – 1 IX 2013 roku)*, red. T.J. Żuchowski, Warszawa 2013, s. 67–75.
- Mariani A., *Rola społeczna aptek jezuitów w dawnej Rzeczypospolitej*, „Wiek Oświecenia” 37, 2021, s. 42–83.
- Mariani A., *Le strategie editoriali di Jan Poszakowski S.I. (1684–1757). Un contributo alla storia della letteratura religiosa del tardo barocco*, „Studia Europaea Gnesnensia” 8, 2013, s. 207–238.
- Mariani A., *Udział jezuitów w życiu milicji i korpusów radziwiłłowskich w XVIII wieku*, w: *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 2, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 207–238.
- Mariani A., *„W stanie wdowim synogaliczym nieobrażonym krokiem postępowała”. Jezuitki w kręgu wdów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVII i XVIII wieku*, „XVIII amžiaus studijos” 8: *Vyrai ir moterys*, red. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2022, s. 308–336.
- Michalski J., *Radziwiłł Karol Stanisław zwany Panie Kochanku h. Trąby (1734–1790)*, w: PSB, t. 30, Wrocław 1987, s. 248–262.
- Pietrzak J., *Księżna dobrodziejka, Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1634–1694)*, Warszawa 2016.
- Popiołek B., *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996.
- Sajkowski A., *Onufry Korytyński*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo Kwartalne Poświęcone Historii i Krytyce Literatury Polskiej” 55, 1964, nr 3, s. 161–173.
- Sajkowski A., *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiętników*, Poznań 1981.
- Sas J., *Historia misji polskiej na Krymie. Misja ks. Piotra Borowskiego*, „Przegląd Powszechny” 1909, nr 103, s. 174–191, 369–388.
- Sawicki M., *Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Pawła Gada Hieronim Florian Radziwiłł – życie prywatne i publiczne, napisanej pod kierunkiem dr hab. Aleksandry Skrzypietz*, http://www.wns.us.edu.pl/images/Gad_-_Sawicki.pdf (ostatni dostęp: 30.12.2022).
- Smoleńska B., *Materiały do dziejów huty szklanej w Nalibokach*, „Teki Archiwalne” 1, 1953, s. 79–147.
- Staszewski J., *Obyczaj łowiecki w czasach saskich*, w: *Łowiectwo w tradycji i kulturze. Międzynarodowe Sympozjum, Pułtusk 1994*, red. J. Kiryjow, Warszawa 1995, s. 69–79.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Wrocław 2011.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowieństwo parafialne w życiu rodu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne. Filologia Klasyczna” 56, 2008, nr 2, s. 129–155.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowna klientela Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2006, s. 397–416.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowni katolicy w roli prywatnych nauczycieli i wychowawców na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII w.*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 45, 2006, s. 209–230.
- Stojek-Sawicka K., *Duszpasterstwo i opieka religijna na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Nasza Przyszłość” 2006, nr 105, s. 163–188.
- Stojek-Sawicka K., *Fundacje dewocyjne Radziwiłłów nieświeskich w XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 55, 2007, nr 1, s. 33–49.

- Stojek-Sawicka K., *Jezuici w życiu dworu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, w: *Nad społeczeństwem staropolskim: Kultura, instytucje, gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 429–446.
- Stojek-Sawicka K., *Pogranicza religijne – Radziwiłłowie nieświescy wobec prawosławnych i protestantów w czasach saskich*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 26, 2006, s. 29–51.
- Stojek-Sawicka K., „Pro remedio animae”. *Fundacje mszalne Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 99, 2008, nr 3, s. 411–427.
- Stojek-Sawicka K., *Sakralne fundacje Radziwiłłów w XVIII wieku*, w: *Czasy nowożytne. Studia poświęcone pamięci prof. Władysława Eugeniusza Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin*, red. K. Matwijowski, Wrocław 2005, s. 163–179.
- Stojek-Sawicka K., *Troski i radości w życiu duchownych na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII w.*, „Nasza Przeszłość” 2008, nr 110, s. 261–277.
- Stojek-Sawicka K., *Znaczenie ekonomiczne i organizacyjne klasztorów katolickich w życiu i działalności rodu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 66, 2006, s. 89–110.
- Teller A., *Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania. The Jews on the Radziwiłł Estates*, Stanford 2016.
- Wereda D., *Patronat wyznaniowy Radziwiłłów z Białej nad Cerkwią unicką w XVIII wieku*, w: *Radziwiłłowie: obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, red. K. Stepnik, Lublin 2003, s. 237–246.
- Wichrowska E., *Twoja śmierć. Początki dziennika intymnego w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku*, w: A. Ostrowski, *Życie najlepszej żony opisane przez czulego jej małżonka dla kochanych dzieci oraz Dziennik moich uczuć, czyli elegia serca*, red. E. Wichrowska, Warszawa 2012.
- Zielińska T., *Kariera i upadek żydowskiego potentata w dobrach radziwiłłowskich w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 98, 1991, nr 3, s. 33–49.
- Zielińska T., *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewskich w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.
- Zielińska T., *Ordynacje w dawnej Polsce*, „Przegląd Historyczny” 68, 1977, nr 1, s. 17–30.
- Zwoch G., *Das Zeithainer Lustlager 1730, 2005: zum Jubiläum des Campements der Armee August des Starken zwischen Mühlberg und Großenhain*, Großenhain 2005.
- Волкаў М., *Новы замак в Слуцке*, w: *Оборонительные сооружения Европы и Восточной Пруссии: изучение, вопросы консервации, реставрации и возможности использования: сб. матерю шестой междунар. конф.*, Калининград 2011, s. 37–53 / Volkaŭ M., *Novyŭ zamok v Sluŭske*, w: *Oboronitel'nye sooruzhenia Evropy i Vostochnoj Prussii: izuchenie, voprosy konservatsii, restavratsii i vozmozhnosti ispol'zovaniia 22–23 oktiabria 2010 g.*, Kaliningrad 2011, s. 37–53.
- Волкаў М., *Слуцкая цытадэль XVII–XVIII ст.*, „Беларускі Гістарычны Агляд” 19, 2012, s. 32–66 / Volkaŭ M., *Sluŭskaia Źyŭtadel' XVII–XVIII st.*, „Belaruski Histarychny Ahliad” 19, 2012, s. 32–66.
- Мацук А., *Барацьба магнацік групав у Вялікім княстве Літоўскім (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010 / Matsuk A., *Barats'ba mahnatskikh hrupovak u Vialikim kniastve Litoŭskim (1717–1763 hh.)*, Minsk 2010.
- Мацук А., *Грамадска-палітычнае жыццё Вялікага Княства Літоўскага ў часы бескаралеўя 1733–1735 гг.*, Мінск 2020 / Matsuk A., *Hramadska-palitychnae zhytstsio Vialikaha kniastva Litoŭskaha ŭ chasy beskareleiŭ 1733–1735 hh.*, Minsk 2020.
- Рублевская Л., *Рыцари и дамы Беларуси. Исторические очерки*, Минск 2013 / Rublevskaia L., *Rytsari i damy Belarusi. Istoricheskie ocherki*, Minsk 2013.

Andrea Mariani – historyk zajmujący się głównie dziejami jezuitów, ze szczególnym uwzględnieniem ich działalności w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jego zainteresowania badawcze obejmują ponadto życie na dworach magnackich, kulturę materialną, dzieje medycyny i farmacji, a także prozopografię. E-mail: mariani@amu.edu.pl